

‘הסירו דאגה מליבכם’: על הגלוי והנסתר במכתביה של חנה קרמינסקי, ברלין 1939–1942

נטלי ניימרק-גולדברג

לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי

ביום 3 במרץ 1939 עזבו את ברלין אדולף (אברהם) וזלמה קרמינסקי בדרכם ללוגנו, ושם חיכו להם בתם הצעירה ארנה, שהתגוררה בשווייץ מאז נישואיה ב-1923, בעלה איזידור ברלוביץ וארבעת ילדיהם.¹ בני הזוג קרמינסקי הותירו מאחור לא רק קרובים ומכרים ואת העיר שהייתה ביתם עשרות שנים, אלא גם את בתם הבכורה חנה (1897–1943).² הלחץ שהפעילו עליה ההורים כדי שתצטרף אליהם לא הועיל: חנה גמרה בליבה להישאר בגרמניה. היא כמובן לא ידעה – כשם שאיש לא ידע בשלב זה – מה בדיוק צופן העתיד לה וליהודים האחרים, אך בלי ספק היה לה ברור שמי שביכולתו לעזוב, מוטב שיעשה זאת בהקדם. קרמינסקי, ממנהיגות תנועת הנשים היהודיות בארצה ובעלת תפקיד בכיר במוסדות הקהילה, הספיקה עד אז לסייע ליהודים רבים להגר מגרמניה הנאצית. ואולם היא עצמה בחרה שלא לנצל את ההזדמנויות שעמדו בפניה אלא להישאר ולהתמיד בעשייתה הציבורית.

החלטתה של קרמינסקי להישאר בגרמניה, גם אם הייתה בלתי שגרתית, נראית המשך ישיר לסיפורה האישי עד לאותו שלב. מצעירותה היא בחרה לצעוד במסלול ייחודי, שאומנם לא רק היא הלכה בו, אך גם לא מרבית בנות תקופתה – מסלול שמשמעו הקדשת חייה לפעילות חברתית ולעשייה

¹ אני מודה לפרופ' גיא מירון על הערותיו החשובות.

² השם הפרטי שבו הציגה את עצמה בכל פרסומיה, בו חתמה ובו זכתה להכרה, הוא Hannah. שמה הרשמי, כפי שהופיע ברישום הלידות העירוני לשנת 1897, היה Minna Johanna.

ציבורית.³ היא רכשה השכלה מקצועית בתחומי העבודה הסוציאלית והחינוך במוסדות חדישים, ובת 24 הצטרפה לאיגוד הנשים היהודיות בגרמניה (*Jüdischer Frauenbund*), ארגון ארצי גדול שייסדו ב-1904 ברטה פפנהיים ושותפות אחרות, אשר כלל בשיאו בתקופת רפובליקת ויימר כ-50,000 חברות.⁴

קרמינסקי הצליחה לטפס במהרה בסולם הנהגתו של האיגוד ומילאה בו תפקידים בכירים, אף שמעולם לא העפילה למשרה הגבוהה ביותר, תפקיד יושבת הראש. מתוקף היותה האחראית לתחום העיתונות היא ייסדה וערכה לצד מרתה אולנדורף את ביטאון האיגוד 14 שנים, מ-1924 ועד לשלהי 1938.⁵ בשמשה מזכירה כללית של האיגוד היא גילתה תושייה ויוזמה ותרמה רבות להקמת מיזמים לרווחת נשים, נערות וילדים. במסגרת תפקידיה היא עמדה בקשר הדוק לא רק עם הסניפים המקומיים של האיגוד אלא גם עם ארגונים קהילתיים אחרים (ובחלקם ייצגה את האיגוד ואת האינטרסים של הנשים), עם אגודות לא יהודיות בגרמניה שעסקו בנושאים פמיניסטיים וחברתיים, ועם ארגוני נשים יהודיות בעולם.

³ על קרמינסקי ראו: Gudrun Maierhof, “Ich bleibe, um meine Pflicht zu tun”. על קרמינסקי ראו: Hannah Karminski (1897–1942), Sabine Hering (ed.), *Jüdische Wohlfahrt im Spiegel von Biographien*, Frankfurt a.M. 2006, pp. 220–228; נטלי ניימרק-גולדברג, “רק אישה לא נשואה תתמסר כל כולה למטרה”: רווקות ומנהיגות בחיי חנה קרמינסקי (1897–1943), *זמנים*, 148 (2023), עמ' 18–31; Natalie Naimark-Goldberg, ‘Biographien jüdischer Frauen: Hannah Karminski (1897–1943) – Jewish Feminist Leader and Social Worker’, *Medaon – Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung*, 18, 35 (2024), pp. 1–5: https://www.medaon.de/pdf/medaon_35_naimark-goldberg.pdf

⁴ על ארגון זה ראו: Marion A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement: The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904–1938*, Westport 1979; Yvonne Weissberg, ‘Der Jüdische Frauenbund in Deutschland 1904–1939: zur Konstruktion einer weiblichen jüdischen Kollektiv-Identität’, Zurich 2016; ברטה פפנהיים, *זכותה של אישה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות*, נטלי ניימרק-גולדברג (עורכת), ירושלים 2019.

⁵ על עיתון זה, שכותרתו *Blätter des Jüdischen Frauenbundes*, ועל מעורבותה של קרמינסקי בעריכתו ראו: נטלי ניימרק-גולדברג, “דפי איגוד הנשים היהודיות” (1938–1924) וכינונו של מרחב נשי בספרה הציבורית היהודית בגרמניה, *חידושים*, 26, 2 (2024), עמ' 258–225.

עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933 נדרש האיגוד לערוך שינויים והתאמות למצב החדש, וחלק ממשימותיו השתנו. מצוידת ברעיונות שדגלו בהעצמת נשים ובמתן הזדמנויות לבני שני המינים קידמה קרמינסקי הקמת מיזמים בתחום ההכשרה המקצועית לנערות ולנשים, עזרה להן למצוא תעסוקה בגרמניה ופעלה לעידוד הגירתן. גם לאחר חיסולו של האיגוד בהוראת השלטון הנאצי בעקבות פוגרום נובמבר 1938 ('ליל הבדולח'), לא הפסיקה קרמינסקי לפעול ברוחו. אחד המבצעים החשובים שהייתה מעורבת בהם, המשך ישיר לעבודה שעשתה שנים, היה מבצע הוצאתם של ילדים יהודים מאזורי השליטה הנאצית (קינדר-טרנספורט); נוסף על עבודתה מאחורי הקלעים, בספטמבר 1939 אף עמדה ללוות לאנגלייה קבוצת ילדים, אך המלחמה פרצה, ובאחת נפסקו משלוחי ההצלה. בטרם ננעלו שערי היציאה באוקטובר 1941 קרוב לוודאי היה עולה בידה להשיג לעצמה, לו רצתה בכך, ניירות הגירה שיהודים רבים כה ייחלו להם, אם בעזרת קרובי משפחה בעלי השפעה באנגלייה ואם בעזרת אחותה, אשר סידרה לה הצעת עבודה בשווייץ שהייתה עשויה לפתוח בפניה את שערי המדינה, שמיעטה לקבל פליטים יהודים.⁶

קרמינסקי כאמור סירבה לעזוב, ותחת זאת הצטרפה לשורות הארגון הקהילתי שקם בראשית 1939, 'ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה'. במשימותיו של הגוף החדש נמנו סיוע להגירת יהודים מגרמניה, מתן סעד ליהודים שנותרו בה ודאגה לחינוך של ילדים יהודים ולהכשרה מקצועית של מבוגרים.⁷ מכיוון שהמשימות שעמדו בפני ההתאחדות הארצית היו קרובות לאלה שהעסיקו בעבר את איגוד הנשים, כך הניחה קרמינסקי, בהישארה תוכל לסייע רבות לבני הקהילה, ונוסף על כך תוכל להמשיך את שליחותו של האיגוד. זו הייתה גם הציפייה של ראשי ההתאחדות: הם קיוו כי העבודה

⁶ על פי ד"ח ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה לשנת 1939, מתחילת אותה שנה ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה (1 בספטמבר 1939) היגרו מגרמניה 62,000 יהודים. רק 69 מהם היגרו לשווייץ. *Arbeitsbericht der Reichsvereinigung der Juden in Deutschland für das Jahr 1939*, p. 12

⁷ על פועלו של ארגון זה ראו: Esriel Hildesheimer, *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime. Der Existenzkampf der Reichsvertretung und dem NS-Regime. Der Existenzkampf der Reichsvertretung und dem NS-Regime*, Tübingen 1994; רבקה אלקין, **הלמות המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1933–1945**, ירושלים תשס"ד, עמ' 199–259.

הסוציאליזם של הנשים לא תיפסק וכי 'העלמה קרמינסקי תוסיף להיות מועסקת למטרה זו'.⁸

קרמינסקי נשארה אפוא בגרמניה במשימת האיגוד, אף שזה חדל להתקיים. היא מונתה לתפקיד בעל אחריות רבה וסמכות מקיפה בארגון הקהילתי החדש: ראש מדור הרווחה הכללית במחלקת הסעד, שהייתה המחלקה בעלת התקציב הגדול ביותר בהתאחדות. על כתפיה 'רבעה משימת ענקים: במשאבי היהודים ההולכים ומתדלדלים צריך היה לממן בתי זקנים, בתי יתומים ובתי ילדים מלאים להתפקע, לדאוג לבתי תמחוי ליותר מ-2,700 נזקקים בברלין, לטפל בחולים הרבים ולספק להם תרופות'.⁹

מרגע עזיבת ההורים החלה התכתבות נמרצת בינם ובין בתם חנה. מכתבים וגלויות עשו את דרכם בין ברלין לשווייץ כפעמיים בשבוע בכל כיוון. איגרותיהם של ההורים, וכן אלה ששלחו האחיות ארנה ובני משפחתה, היו ברשותה של חנה קרמינסקי, ולא נשתמרו. קרמינסקי נעצרה ב-9 בנובמבר 1942, ולאחר חודש במאסר נשלחה לאושוויץ, ושם מצא אותה מותה ב-4 ביוני 1943. היא אומנם דאגה מבעוד מועד להפקיד למשמרת את המסמכים היקרים שהיו ברשותה – כולל העיזבון האישי של אמה הרוחנית ברטה פפנהיים – בידי מכר שווייצרי, אך לפי דיווחו, המרתף שהטמין בו את הניירות הופצץ במלחמה.¹⁰ לעומת זאת המכתבים והגלויות ששלחה קרמינסקי אל הוריה וכמה מן האיגרות ששלחה אל אחותה – בסך הכול קרוב ל-300 פריטים – השתמרו בידי המשפחה,¹¹ וכעת מחזיק בהם אחד מנכדיה של ארנה, שמתגורר בישראל.¹² למרות הימצאותו של צד אחד בלבד בחליפת

⁸ כך במכתב סיכום ששלחו מנהיגות איגוד הנשים, ובהן קרמינסקי, ב-27 בפברואר 1939 בעקבות פירוקו של הארגון, אל עמיתות שהתפזרו ברחבי העולם. (2004) *Ariadne* 45–46, pp. 56–57

⁹ משה צימרמן, **גרמנים נגד גרמנים: גורלם של היהודים 1938–1945**, תל אביב 2013, עמ' 50. מספר היהודים שנזקקו לשירותי הסעד של ההתאחדות הארצית הגיע לעשרות אלפים.

¹⁰ ארנה ברלוביץ אל גב' קרמר, 10.12.1956, Dora Edinger Collection, Jüdisches Museum Frankfurt, B 1986/0738

¹¹ יש לברך על הימצאותם של המכתבים שישנם, ולצד זה אפשר להצטער על שאבדו עקבותיהם של רבים מהמכתבים שכתבה קרמינסקי לאחותה ארנה, בעיקר אלה שוודאי שלחה לה מאז שארנה עברה מברלין לשווייץ בשנות העשרים.

¹² תודתי לרמי ומשכית לאופר, שאפשרו לי לעיין במכתבים ולהיעזר בהם לצורך המחקר.

המכתבים, התייעוד הקיים משקף היטב את טיב הקשר בין הצדדים ואת הדינמיקה ביניהם בזמן המלחמה.

מכתבים אלה מצטרפים אל מאגר מוגבל של איגרות ששלחו יהודים מגרמניה בכלל ומברלין בפרט בתקופת המלחמה, שהשתמרו ונגישים היום למחקר, ובהם המכתבים ששלח העיתונאי הרמן זמטר אל מכרים לא יהודים בתוך גרמניה;¹³ המכתבים ששלחה הרטה פינר, בת גילה של חנה קרמינסקי, ששימשה מורה בבית ספר יהודי בברלין, אל בנותיה הצעירות, שהצליחו להגר לשווייץ בהשתדלותו של אביהן הלא יהודי;¹⁴ המכתבים ששלחה המשוררת תושבת ברלין גרטרווד קולמר אל אחותה בשווייץ;¹⁵ והמכתבים שכתבה גרטרווד המרשטיין, אישה יהודייה תושבת ברלין בשנות החמישים לחייה, לבתה ולחתנה בלונדון בשלהי 1942, שאותם הפקידה בידי אשת אמונים לא יהודייה ונשלחו ליעדם רק אחרי המלחמה.¹⁶

תכתובות אלה, ולצידן גם מכתביה של קרמינסקי, הן בבחינת אוצר לחוקרי התקופה. אומנם למקורות מסוג זה מגבלות שחשוב להביא בחשבון, בראש וראשונה העובדה שבמרבית המקרים נאלצו כותבי המכתבים להתחשב בצנזורה הנאצית, ולכן הסוו או העלימו פרטים מסוימים, ועל ידי כך הדגישו פרטים אחרים.¹⁷ גם היעדרו, על פי רוב, של צד אחד בהתכתבות הוא אתגר.

¹³ דניאל פרנקל (עורך), **להיות יהודי בברלין: מכתבי הרמן זמטר מ-19 באוגוסט 1939 עד 7 בפברואר 1943**, ירושלים תשס"ח.

¹⁴ Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to her Daughters, January 1939–December 1942*, Karl Heinz Jahnke (ed.), Evanston, Illinois, 1999

¹⁵ Gertrud Kolmar, *Briefe*, Johanna Woltmann (ed.), Göttingen 2014

¹⁶ שלושה מכתבים שמורים בספרייה וינר בלונדון (Wiener Holocaust Library) וזמינים באתר: <https://www.testifytothetruth.co.uk/viewer/metadata/105301/1> לצד מלאכתם של חוקרות וחוקרים בפרסום התכתבויות יש גם פרויקטים משפחתיים לשימור ולהנגשה של מכתבים שנשלחו מגרמניה הנאצית. לדוגמה: Susanne Sommer, *The Letters 1938–1945: The Grunwalds' Journey from Oppression to Freedom*, Sacramento, CA, 2004; עמליה וגוטליב (מקס, רות) ביר, **בכיוון אחד, מכתבים מברלין לפלשתינה 1933–1944**, תל אביב תשע"ז.

¹⁷ כפי שציינה אווה ויס במחקרה על מכתבים שנשלחו ממחנה ריכוז ראוונסבריק, בשל הצנזורה לא רק איבדה ההתכתבות האישית את פרטיותה; הצנזורה השפיעה גם על בחירת הנושאים ועל ניסוח המכתבים. Eva L. Wyss, 'Andeutungen – Briefe zwischen Zensur und Normalität. Briefeschreiben im Konzentrationslager Ravensbrück',

ואולם יש למכתבים שכתבו יהודים שחיו תחת שלטון הנאצים גם יתרונות בולטים, בעיקר בשל העובדה כי לעיתים הם מתארים בזמן אמת לא רק את ההתרחשויות אלא גם את התחושות האישיות של הכותבים לנוכח החמרת התנאים, את דאגותיהם ורצונותיהם ואת חוסר הוודאות בנוגע לעתיד לבוא, שלא כבמקורות אישיים (אגו-דוקומנטים) אחרים, כגון זיכרונות שנכתבו במבט לאחור או תיעוד בעל פה שנמסר לרוב ממרחק השנים, כאשר הסוף כבר היה ידוע לכולם.¹⁸ מכתבים גם שופכים אור על הדינמיקה החברתית בין המתכתבים ועל השינויים שחלו ביחסיהם לאורך זמן.¹⁹

התכתבות למיניהן שיצאו מברלין בזמן המלחמה אינן מספקות כולן אותו סוג מידע. מה שנאמר במכתבים – וגם מה שלא נאמר בהם – תלוי לא רק בצנזורה ובאופן העברת המכתבים (בדואר או באמצעות בלדרים, כלומר בלא פיקוח השלטון) אלא גם בגורמים אחרים, ובהם טיב הקשר בין המוען לנמען והמטרה שביקשו הכותבים להשיג: כפי שהדגיש דניאל פרנקל בדברי המבוא

Ulla Kleinberger, Annelies Häcki Buhofer & Elisabeth Piirainen (eds.), *'Krieg und Frieden' – Auseinandersetzung und Versöhnung in Diskursen*, Tübingen 2005, pp. 205–231

¹⁸ בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים היסטוריים שהתבססו על התכתבויות שהתגלו מתקופת השואה ודנים בסוגיות אלה. ראו לדוגמה: Oliver Doetzer, *'Aus Menschen werden Briefe'.* *Die Korrespondenz einer jüdischen Familie zwischen Verfolgung und Emigration, 1933–1947*, Köln 2002; Christopher R. Browning, Richard S. Hollander & Nechama Tec (eds.), *Every Day Lasts a Year: A Jewish Family's Correspondence from Poland*, Cambridge 2007; Shirli Gilbert, *From Things Lost: Forgotten Letters and the Legacy of the Holocaust*, Detroit 2017; Joachim Schlör, *Escaping Nazi Germany: One Woman's Emigration from Heilbronn to England*, London 2021; Eliyana R. Adler, 'Maintaining Family Networks via Post During the Holocaust', Eliyana R. Adler & Natalia Aleksion (eds.), *Entanglements of War: Social Networks During the Holocaust*, Jerusalem 2022, pp. 77–101; ראו בן מור, "הישאר בריא, היה זהיר ואמיץ, אל תחשוש לגורלנו", הורות מרחוק בצל חיים שעצרו מלכת – חקר מכתבים בתקופת השואה, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשפ"ג. וראו פרויקט בנושא מכתבים מתקופת השואה בספריית וינר בלונדון, כולל תערוכה וירטואלית והרצאות:

[/https://exhibitions.wienerholocaustlibrary.org/holocaust-letters](https://exhibitions.wienerholocaustlibrary.org/holocaust-letters)
¹⁹ Shirli Gilbert, 'A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections', *The Journal of Holocaust Research*, 36, 4 (2022), pp. 281–298

למכתביו של זמטר, 'חליפת מכתבים היא אקט דיאלוגי מטבעו', אשר 'נועד לעתים קרובות להשגת מטרה קונקרטיה בהווה'.²⁰ מטרה זו הייתה שונה ממקרה אחד למשנהו אפילו כאשר מדובר על מכתבים שכתבו יהודים בברלין בתקופת השואה.

במכתבים ששיגר זמטר אל נמעניו בתוך גרמניה, לדוגמה, דיווח המוען על הזוועות שראה ושחווה, ומטרתו הייתה לא רק להודות על אספקת מזון ועל הסיוע שניתן לו (ואולי להמריץ את המשך העזרה) אלא גם 'לפרוץ סדק זעיר ככל שיהיה בחומת ההשתקה וההכחשה' שהקימו הנאצים סביב מעשיהם.²¹ איגרותיה של פיינר אל בנותיה בשווייץ נועדו למטרה אחרת – לאפשר לה עד כמה שאפשר להמשיך למלא תפקיד הורי: לפקח על חינוך בנותיה, ליעץ להן בתחום חברתי, לדאוג לקשר בין שתי האחיות, וכן לשקף לבנותיה את קשיי החיים בברלין ולעורר בהן מעט חמלה ואהדה כלפי האם.²² מכתביה של קרמינסקי ביקשו להשיג יעד אחר, כפי שאפשר ללמוד מעיון במכתבים, מניתוח הדברים שבחרה לספר ובחינה של הדברים שנעדרים מן המכתבים, ומאופן הצגת חוויותיה. ממכתבי קרמינסקי למשפחתה עולה הרושם שהיא יצאה מגדרה כדי להעביר להורים מסר מרגיע ככל האפשר. 'הכול בסדר', היא חוזרת ומדגישה ברבים מן המכתבים, כמו מבקשת להגן על הוריה ולחסוך מהם מחשבות מטרידות על גורלה.

דאגתה של קרמינסקי להוריה הייתה עצומה. לנוכח המציאות הקשה שנחשפה אליה בברלין בשנות המלחמה ולמראה היהודים המבוגרים הרבים שנותרו בגפם, חסרי ישע, בשעה שילדיהם מצאו מקלט מחוץ לגרמניה, היא חשה הקלה 'לדעת שהוריי נמצאים בסביבה טובה ויפה',²³ שהם הצליחו להגר והגיעו לחוף מבטחים.

²⁰ פרנקל (לעיל, הערה 13), עמ' 27.

²¹ שם, עמ' 29.

²² על השימוש במכתבים כעזר בתפקיד ההורי ראו מור (לעיל, הערה 18), והפניותיו שם לספרות בנושא. מעניינת ההשוואה שערך מור בין המכתבים של שני אחים אל בניהם שהיגרו: אח אחד נמנע מעדכון ישיר על התקנות שהקשו על חיי היהודים בגרמניה, ואילו האח השני בחר לכתוב לבנו על כך מפורשות. שם, עמ' 89–91.

²³ מחנה קרמינסקי, ברלין, לאווה רייכמן, לונדון, 16.4.1939, Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

אלא שמבחינת ההורים הייתה נחמה חלקית בלבד בעובדה שהם עצמם לא עמדו בסכנת חיים, והם לא מצאו מנוח בדאגתם לבתם הבכורה. קרמינסקי ודאי ידעה זאת, וייתכן כי במכתביה טמונה גם מידה מסוימת של תחושת אחריות כלפיהם מפני הכאב שגרמה להם, כמובן שלא באשמתה, בהחלטתה להישאר.

רבים ממכריה של קרמינסקי שכתבו עליה לאחר המלחמה הכתירו אותה בתואר 'מרטירית', קדושה מעונה.²⁴ לכול היה ברור כי לו רצתה, היה עולה בידה להגר ולהינצל, ואילו היא בחרה להקריב את חייה למען הכלל. אין ספק כי מחד גיסא בהישארותה הסבה טוב בל יתואר לאנשים רבים מספור שלא שפר גורלם ונאלצו להישאר ולגווע בגרמניה. כפי שנראה להלן, היא עשתה מעל ומעבר כדי ללוות את בני הקהילה וכדי להקל ככל האפשר את מצבם העגום. ואולם מאידך גיסא היא עוררה מועקה גדולה בהוריה לאורך שנות המלחמה וביחוד לאחר שנלקחה למזרח ועקבותיה אבדו.

הניגוד שעולה מקריאת המכתבים בין מסירותה הקהילתית ובין הצער והיגון שהסבה להוריה הישארותה בגרמניה הוא דוגמה אחת לריבוי ההיבטים המוסריים שיש לבחירות הבלתי אפשריות שנאלצו יהודים לנקוט בתקופת השואה.²⁵

²⁴ לדוגמה, הפילוסופית היהודייה מרגרטה זוסמן, שהייתה מיודדת עם קרמינסקי, כתבה עליה בספר זיכרונותיה שהיא 'הייתה מרטירית אמיתית'. Margarete Susman, *Ich habe viele Leben gelebt: Erinnerungen*, Stuttgart 1964, p. 127. וכך כינתה אותה גם אוטיליה שנוולד, שעמדה בראש איגוד הנשים היהודיות בגרמניה עד לחיסולו ועבדה צמוד לקרמינסקי, בעדותה אחרי המלחמה: 'Aus der Arbeit des Jüdischen Frauenbundes in Bochum, 1934–1938', The Wiener Holocaust Library, Ref. no. 1656/2/5/338, p. III/4

²⁵ למחקר שיוחד לדילמות המוסריות של הנהגת הקהילה היהודית בגרמניה בדבר שיתוף הפעולה עם השלטון הנאצי, דילמות שגם קרמינסקי הייתה מעורבת בהן, ראו: Beate Meyer, *A Fatal Balancing Act: The Dilemma of the Reich Association of Jews in Germany, 1939–1945*, New York & Oxford 2013. ראו גם צימרמן (לעיל, הערה 9), עמ' 39–43. לדיון רחב על דילמות מוסריות בתקופת השואה במרחב גאוגרפי אחר ראו: יצחק (טולקה) ארד, זה קרה בפלנטה שלנו: מוסר ודילמות קיומיות בקרב יהודים במציאות השואה, ירושלים 2020.

התכתבות בזמן מלחמה

קשה להפריז בחשיבות שהייתה להתכתבות המשפחתית בעיני קרמינסקי ובעיני ההורים. תחילה עוד היה אפשר לשוחח בטלפון כפעם בפעם,²⁶ אך אפשרות זו פסקה במהרה, והמכתבים נותרו אמצעי כמעט בלעדי לתקשורת (מלבד מסרים שאולי הצליחו להעביר לעיתים נדירות באמצעות אישים שחצו את הגבול בין המדינות). במכתב להורים בצאת יום כיפור, שבו סיפרה קרמינסקי בקצרה על מהלך יום הצום והביעה ציפייה לדיווח גומלין, הזכירה בערגה כיצד 'לפני שנתיים יכולנו לשוחח טלפונית בערב זה' (1 באוקטובר 1941),²⁷ ואילו עתה נאלצו להסתפק בדואר ולהמתין ימים לקבלת ידיעות. קרמינסקי עשתה כל מאמץ לשלוח להורים מכתב או גלויה מדי כמה ימים, גם אם זמנה היה מוגבל למדי, גם אם נאלצה להקדיש לכך זמן בסוף יום עבודה ארוך ומתיש פיזית ונפשית, וגם אם לא היו בפיה בשורות חדשות שהיה אפשר לחלוק איתם. העיקר היה לשגר אות חיים כדי לחסוך דאגה ולשמור על קשר רציף.

לא היה מובן מאליו שחליפת מכתבים מעין זו, ובאותה תדירות, תיתכן כלל. קשר הדואר עם מדינות רבות פסק כשאותן ארצות הצטרפו לחגימה נגד גרמניה הנאצית, וליושבים במדינות אלה – למשל בארצות הברית, בבריטניה או בארץ ישראל המנדטורית – נותרה רק האפשרות להתכתב עם יקיריהם בגרמניה באמצעות הצלב האדום.²⁸ מצבה של שווייץ הניטרלית היה שונה, ומסיבה זו ההתכתבות בין קרמינסקי ובני משפחתה שימשה צינור לתקשורת רחבה יותר. מידע על ידידותיה ועל מכריה שהיגרו לכל מיני יעדים בעולם ומסרים אליהם עשו את דרכם בתיווכם של קרובי קרמינסקי בשווייץ (לדוגמה: 25 באוקטובר 1939, 21 בינואר 1941).

²⁶ מהרטה פיינר לבנותיה, 1.9.1940: 'למרבה הצער, אחרי 1 באוקטובר לא יהיה לנו טלפון עוד; לאבא ואנשיו [דהיינו ל'ארים'] מותר להחזיק את שלהם'. ההדגשה במקור. פיינר (לעיל, הערה 14), עמ' 29.

²⁷ תאריכי המכתבים יבואו בסוגריים לאורך המאמר; המכתבים המצוטטים שמורים באוסף המשפחתי אלא אם צוין אחרת.

²⁸ 'לאחרונה הגיע לכאן מפלשתינה דרך הצלב האדום הרבה דואר מסוף יוני, אז מאוד מהר'. מחנה קרמינסקי, ברלין, לארנה ברלוביץ, 30.8.1942.

ההתכתבות שירתה גם מעגל רחב יותר: באין-ספור מקרים עברו בדרך זו הודעות מיהודים שנותרו בגרמניה אל קרוביהם בעולם, ולהפך. 'אמה של אווה רייכמן תשמח מאוד אם תמסרו לבתה (London N.W.6, Buckley) (Rd. 48) כי שלומה טוב' (17 בספטמבר 1939),²⁹ ביקשה קרמינסקי מהוריה בשליחות אמה של ידידתה אווה רייכמן לבית יונגמן, שהיגרה באפריל באותה שנה לאנגליה עם בעלה הנס; שניהם היו דמויות בולטות בקהילה היהודית בגרמניה. קרמינסקי הוסיפה מסר משלה: 'אנא שלחו לאווה גם דרישת שלום חמה מקורה [ברלינר] וממני'.³⁰

אומנם שירות הדואר בין גרמניה לשווייץ לא היה חף מבעיות. בהתכתבות יש התייחסות לעיכוב בקבלת מכתבים או למכתבים שאבדו ולא הגיעו ליעדם כלל (לדוגמה במכתבים מ-21 בינואר 1941 ומ-4 בינואר 1942). ממכתב ששלחו ההורים לבני הזוג פראגר, דודים שהמשיכו להתגורר בברלין ואת ביתם פקדה קרמינסקי בקביעות, היא הסיקה 'שלא קיבלתם חדשות מאיתנו זה זמן רב', והדגישה בתוכחת מה: 'היו בטוחים שאני כותבת לכם פעמיים שלוש בשבוע ושגם אני נאלצת לעיתים להמתין זמן רב לדואר מכם. אני לוקחת זאת ברוגע ומבקשת שתנהגו כך גם אתם' (26 בינואר 1941). בהזדמנות אחרת פתחה את מכתבה כך: 'צר לי מאד ששוב היה לכם שבוע ללא דואר. אך עליכם לדעת שאני כותבת בקביעות' (27 במאי 1941). שירות הדואר הואט עם התקדמות המלחמה (כך עולה ממכתב ששלחה קרמינסקי ב-4 בינואר 1942), ועל אף כל זאת הייתה התקשורת עם שווייץ טובה לאין שיעור מזו שהצליחו לקיים מרבית היהודים שנותרו בגרמניה עם קרוביהם ומכריהם בארצות רבות אחרות.

Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York ²⁹

הוריה של קרמינסקי נענו לבקשות בתם ושימשו מעין בלדרים. ב-31 באוקטובר 1941 לדוגמה כתב הנס סלושין לבנותיו, ובהן ידידתה של קרמינסקי דורה סגל, שהצליחה להגר לאנגליה: 'לאחרונה הלכתי לראות את חנה קרמינסקי. [...] היא הודיעה לנו [בני הזוג סלושין] כי אמה [זלמה קרמינסקי] קיבלה את מכתבנו, מכתב שהיה מיועד מן הסתם אל הבת. זומר (לעיל, הערה 16), עמ' 220.

³⁰

גלויה ששלחה קרמינסקי מברלין אל הוריה שבלוגנו, שווייץ

אחת הסיבות לחשיבות הרבה שהייתה להתכתבות מבחינתה של קרמינסקי היא שהמכתבים מילאו צורך בסיסי: הצורך להרגיש בעצמה (ולהזכיר לאחרים) שהיא עדיין שייכת למרקם המשפחתי ושהיא משתתפת, ולו מרחוק, בחוויות ובשמחות של קרוביה בשווייץ. מעולם לא שכחה לברך בימי ההולדת את ההורים, את האחיות, את הגיס, את האחיינים. נוסף על הברכות ששיגרה מראש כדי להבטיח את הגעתן במועד, במכתבים פירטה כיצד ציינה היא עצמה את המאורע בברלין. יום הולדתו של אביה בינואר 1941 היה לה 'חגיגה לאורך כל היום' (16 בינואר 1941). לרגל יום ההולדת של אמה ביולי באותה שנה ביקרה את דודיה – אחות אמה ובעלה – ואף העניקה להם מתנה (תרמוס), ואילו דודתה הכינה עוגה: 'אתם רואים שבאמת חגגנו' (10 ביולי 1941). בינואר 1942, בעיצומם של שילוחי היהודים למזרח, עדיין עלה בידה לציין את יום הולדתו של אביה בחגיגה קטנה במשרד. 'זה מוזר', כתבה אז, 'שבאמת אפשר לחגוג מרחוק, כלומר לחוות תודעת חג אמיתית מאוד שפורצת דרך שוב ושוב' (17 בינואר 1942).

ההתכתבות אפשרה לקרמינסקי לשמור על קשר גם עם אחייניה, ילדי אחותה, שהייתה לה מערכת יחסים קרובה איתם. במהלך שנות השלושים,

אפילו אחרי עליית השלטון הנאצי, היא ביקרה את ארנה ומשפחתה בשווייץ, והאחינים הגיעו לביקור גומלין בברלין. בקיץ 1935 אף בילו קרמינסקי ומשפחת ברלוביץ יחד בחופשה באיטליה. במכתבים שהשתמרו החל מ-1939 עמדה קרמינסקי על כך שהילדים עצמם יכתבו לה וישתפו אותה בחוויותיהם. היא חזרה וביקשה מאחותה שאחייניה יספרו לה ישירות על חופשותיהם, התעניינה בהכנות הילדים לקראת חגים כגון פורים וחנוכה, ובכלל השתוקקה לשמוע על קורות הילדים ודרשה לקבל תצלומים שלהם. בקיץ 1938, טרם הגירת ההורים לשווייץ, אף הכינה קרמינסקי מערכון [מסכת] בחרוזים לכבוד בר המצווה של אחיינה יוסף, ושלחה אותו לשאר אחייניה כדי שיציגו אותו בחגיגה.³¹

הפער בין אורח החיים של יהודי או יהודייה בשווייץ לאורח החיים בגרמניה בזמן המלחמה היה עצום, ואף על פי כן הוקירה קרמינסקי את הדיווחים שקיבלה מקרוביה על בילויים וחגיגות משפחתיות, ובמכתביה השתדלה שלא לעורר בהם הרגשה רעה על שהם נהנים מחופש פעולה בעוד היא נתונה למגבלות קשות. 'עד שמכתב זה יגיע אליכם', כתבה להורים בסוף קיץ 1941, 'ייתכן שאיזי וארנה [ברלוביץ, דהיינו אחותה וגיסה]³² כבר נסעו! אני שמחה על זה במיוחד' (21 באוגוסט 1941). כעבור שבועות אחדים הביעה אושר על קבלת 'מכתב חופשה אמיתי' (9 בספטמבר 1941) מאחותה וגיסה. ואחרי שדיווחו לה על אירועים שקשורים לאחינים, פסקה: 'נחמד שאפשר להמשיך להשתתף בשמחות כאלה, גם אם רק באמצעות מכתבים' (21 באוקטובר 1941).

המכתבים עזרו לקרמינסקי לחלוק עם קרוביה לא רק תאריכים משפחתיים אלא גם מועדים בלוח השנה העברי. איחולים לקראת השנה החדשה, ברכת שבת שלום ומסר בצאת השבת והחגים היו חלק מן השגרה.³³ לעיתים

³¹ ה'מערכון', לשלושה משתתפים (כלומר שתי אחיותיו ואחיו של יוסף), צורף למכתב הממוען לאחיינית מרים מ-18 ביולי 1938 ושומר באוסף הפרטי של המשפחה.

³² כאן ובמקומות רבים אחרים השתמשה קרמינסקי בכינוי החיבה Isernchens, שהוא הלחם של איזי וארנה (ארנשן).

³³ במכתבים ובגלויות שכתבה בצאת שבת וחג הקפידה קרמינסקי לרשום לצד התאריך, Abds, דהיינו Abends, ערב. נושא שעולה מהמכתבים, ואידרש אליו במקום אחר, הוא הפרקטיקה הדתית של קרמינסקי.

הפליגה קרמינסקי במחשבות אל קרוביה שבשווייץ לא רק כדי להרגיש שותפה לחוויותיהם אלא גם במעין בורחנות (אסקפיזם). חג הפסח קרב ובא, היא כתבה במרץ 1941, ו'בטח ארנשן [Ernchen] כבר עמלה כמו בכל שנה ואמא תעבוד קשה ואבא יעיר את ההערות הרגילות' (18 במרץ 1941). בימים הקשים אף יותר שהגיעו באמצע 1942, כתבה: 'אני שמחה תמיד כשאני יכולה לחשוב על דבר עליו וחגיגי, כי אז באופן אוטומטי אני מתמלאת בשמחה [Mitfreud]. רק בשנים האחרונות נוכחתי לדעת באמת ששמחה [Mitfreud] יכולה להיות כוח חזק ומשמח לבב בדיוק כמו חמלה [Mitleid]' (2 ביולי 1942).³⁴

חנה קרמינסקי עם אחייניתיה. מימין: בעת ביקור בשווייץ; משמאל: במהלך חופשה בגראדו שבאיטליה, אוגוסט 1935 (אוסף משפחתי)

חשיבותם של המכתבים מבחינתה של קרמינסקי הייתה נעוצה גם במאפיין נוסף: הם אפשרו לה, בת נאמנה, להמשיך לעקוב במסירות אחר מצבם של הוריה המבוגרים. אחרי שהתגוררה איתם מרבית שנות חייה, כעת נאלצה לדאוג לשלומם מרחוק בדרך היחידה שעמדה לרשותה: ההתכתבות איתם. נושא שעלה באיגרותיה אליהם היה דאגתה לבריאותם הפיזית, ואכן, תדיר זכו לאזכור מכאובים ומחלות. בסתיו 1939 עקבה קרמינסקי בדאגה אחר התאוששותו של אביה ממחלה (10 באוקטובר 1939, 11 באוקטובר 1939, 14

³⁴ לתוכן המכתב ראו: Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York. שני המושגים הנזכרים כאן יוצרים משחק מילים. זה פירושם המילולי: Mitfreud – with-joy; Mitleid – with-suffering

באוקטובר 1939); בראשית 1941 התעניינה בשלומה של האם, שחלתה בחזרת (28 בפברואר 1941, 13 במרץ 1941),³⁵ וכך גם במקומות אחרים. היא עקבה אחר מזג האוויר באזור מגוריהם כדי לברר אם התאפשר להם לצאת לשמש וליהנות מן האוויר הצח. 'העובדה שאבא יכול עתה לצאת שוב להליכה מרגיעה אותי מאוד' (13 במרץ 1941).

אלא שנוסף על הדאגה למצבם הפיזי הביעה קרמינסקי דאגה לשלומם הנפשי. היבט זה בולט מאוד בניתוח תוכן המכתבים, בייחוד כאשר בוחנים מה נאמר בהם, מה נעדר מהם ואיך מוצגים הדברים שעליהם נכתב. אומנם מובן כי בשל הצנזורה לא התאפשר לפרט במכתבים יתר על המידה בעניין החמרת מצבם של היהודים בגרמניה. ואולם לא הייתה מניעה לכלול אמירות שישקפו יותר את הקושי, המצוקה והמצב העגום ששרר. לעומת זאת במכתביה להורים בחרה קרמינסקי להציג תמונה מרגיעה ככל האפשר. ניתוח התבטאויותיה מאשש את הסברה שהיא פעלה כך מתוך התחשבות בהורים (וגם באחות), וכי כוונתה העיקרית הייתה להסיר דאגה מליבם. היא ניסתה לתחזק מגמה זו עד שהתקשתה מאוד לעשות זאת כשהמציאות נעשתה קשה מנשוא.

'אני בסדר, הכול כשורה'

המבקשים ללמוד על חייה של קרמינסקי בברלין בשנות ההתכתבות, 1939–1942, יגלו במכתביה אל משפחתה שמחוץ לגרמניה מידע חלקי בלבד. תכתובות נדירות אחרות, כגון מכתביהם של זמטר ושל פינר, מאירות כיצד חוו יהודי ברלין את האיסורים, ההדרה, הרעב, התאבדות מכרים ואיום הגירוש, אך היבט זה כמעט לא קיים במכתביה של קרמינסקי אל הוריה. קשה למצוא בהם ידיעות מפורשות על הגזרות נגד היהודים, שהתפרסמו חדשים לבקרים, על המורא שהטיל עליהם השלטון, על היחס שהפגינה האוכלוסייה הכללית כלפיהם, וגם לא על עימותים פנימיים בקרב מנהיגי הקהילה, אף שקרמינסקי מילאה תפקיד רם בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה. מעט מאוד נאמר בהם על אופי עבודתה בהנהלת הקהילה.

³⁵ קרמינסקי כתבה Mums, הכוונה ודאי ל-Mumps, חזרת.

הגם שסביר להניח כי במכתבים עברו מסרים סמויים, שרבים מהם חסר לנו ההקשר הנחוץ כדי לפצחם, הרושם העולה בחלק ניכר מן המכתבים הוא של מציאות כמו רגילה, עד כי לעיתים הקוראים בני זמננו נאלצים להזכיר לעצמם את ההקשר שבו נוסחו אותן איגרות וגלויות. אף שנזכרות גם ידיעות קשות, לא אחת בעקיפין, לדוגמה על גירוש ורצח של יידיים או על חיסול מוסדות רווחה יהודיים, נהיר כי מגמתה של קרמינסקי הייתה להעביר מסר מרכזי להורים: אל להם לדאוג, היא בטוב ושלמה עם החלטתה להישאר בגרמניה. הפרטים שמסרה במכתביה על שגרת החיים תחת השלטון הנאצי אינם בבחינת שקר; נהפוך הוא, באיגרותיה נחשף הווי מרתק ובלתי צפוי לנוכח המקום והזמן. בפרקי זמן מסוימים היא אכן מצאה סיבות להרגיש סיפוק מעשייתה ומתרומתה, ומבחינה אישית אפילו חשה התעלות. עם זאת ניכר המאמץ שעשתה כדי להציג בעיקר פן אחד של המציאות ולהעלים ככל האפשר אירועים בלתי נעימים ברמה האישית וברמה הקהילתית, או לכל הפחות להציג את הדברים בנימה חמורה פחות משהיו במציאות. ניסיונות אלה לא בהכרח הוכתרו בהצלחה ולא גרמו להורים להירגע.

בניגוד להיעדר ידיעות על הגזרות וההשפלות שהחמירו מיום ליום ולמיעוט המידע על טיב עבודתה, מכתביה של קרמינסקי שופעים פרטים על חיי חברה ופנאי. בייחוד המכתבים מן השנים הראשונות מלאים בתיאורים של ביקורים אצל קרובים ומכרים ושל ביקורי גומלין בדירתה. אפשר לראות בהתאספויות אלה חלק ממסורת ה'חברתיות' (Geselligkeit), פרקטיקה מוכרת של הבורגנות הגרמנית שהייתה נפוצה בקרב היהודים משלהי המאה ה-18,³⁶ אלא שבתקופה הנאצית היא קיבלה משמעות חדשה לנוכח הבידוד החברתי וההדרה המתגברת של היהודים מן המרחב הציבורי הכללי. קרמינסקי הרבתה לספר על חגיגות יום הולדת צנועות, ארוחות שבת וחג, טיולים בטבע, ימי מנוחה בבית ושייבה רגועה במרפסת דירתה. סופי השבוע,

³⁶ המונח Geselligkeit 'מתייחס למעגלים חברתיים קטנים ולפעילות תרבותית בהיקף מצומצם ומתקיימת בעיקר במרחב הפרטי'. גיא מירון, **להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן**, ירושלים תשפ"ב, עמ' 133. על תרבות ה'ביקורים החברתיים' של הבורגנות ראו: מריון קפלן, 'הודים כגרמנים בקיסרות הגרמנית, 1871–1917', הנ"ל (עורכת), **קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה, 1618–1945**, ירושלים תשס"ח, עמ' 363; נטלי ניימרק-גולדברג, **וקולן יישמע, יהודיות נאורות בברלין**, ירושלים תשע"ד, עמ' 206–213, 220–229.

שבהם לא נאלצה לעבוד, היו ימים עמוסים חברתית במיוחד, הזדמנות למפגש עם ידידות וידידים, עמיתים לעבודה, קרובים ומכרים.

אף שאין במכתבים אמירה מפורשת על כך, עולם הפנאי והחברה שהיא מתארת התנהל במרחב צר למדי, מרחב יהודי. קשה למצוא אזכור למגע עם אדם שאיננו יהודי או – מלבד טיולים בטבע – לביקור במקומות ציבוריים, שכניסת יהודים אליהם הייתה אסורה. גם אם היה לאישה יהודייה קשר עם אנשים מחוץ לקהילה היהודית, גם אם העז איש יהודי לבקר במסעדה שלא כחוק, לא היו מותרים עדות לכך במכתבים שנשלחו באמצעות הדואר, להבדיל מהודעות שעברו בדרכים אחרות, ואכן כללו ידיעות מעין אלה. הכוונה למכתבים כמו אלה שכתבה המרשטיין לבתה ולחתנה, ואותם הפקידה כאמור בידי אשת אמונים לא יהודייה, והם נשלחו ליעדם רק אחרי המלחמה;³⁷ או למכתבים ששלח זמטר באמצעות אנשי קשר אל מיטיביו בתוך גרמניה.³⁸

ואולם על אף צמצום המרחב ההווי שעולה ממכתביה של קרמינסקי מפתיע בעושרו יחסית למקום ולזמן. 'אתמול הוזמנתי לארוחה אצל האדון ד"ר בק, ובה הוגש אווז כשר, שקיבל מקולגה בסגד [Szegedin שבהונגריה]', והיה 'לגמרי נהדר', כתבה קרמינסקי ב-31 בדצמבר 1939. בביתו של הרב ליאו בק האלמן, שעמד בראש הקהילה היהודית בגרמניה והיו לקרמינסקי קשרי עבודה טובים וקרובים עימו,³⁹ היא בילתה באותו ערב – ליל השנה האזרחית החדשה – בחברת זוג ההיסטוריונים אויגן טויבלר וזלמה שטרן-טויבלר טרם הגירתם לארצות הברית. מלבד עדות זו ועדויות על מפגשים אחרים עם חברים מן העבודה, כולל זוגות נשואים כגון ארתור ורזי ליליינטל ומוריץ והילדגרד הנשל, בולטים במיוחד התיאורים על מפגשים עם חבורת נשים שהתגבשה בשנות המלחמה המוקדמות.⁴⁰ דומה כי מפגשים אלה עם ידידות

³⁷ לעיל, הערה 16.

³⁸ פרנקל (לעיל, הערה 13), עמ' 70.

³⁹ מלבד העדות הישירה על הקשר בין קרמינסקי לרב ליאו בק שעולה ממכתבים אלה ראו גם: Leonard Baker, *Days of Sorrow and Pain: Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York & London 1978, p. 249; Michael A. Meyer, *Rabbi Leo Baeck: Living a Religious Imperative in Troubled Times*, Philadelphia 2021, p. 114

⁴⁰ על חוג זה של נשים ראו: Gudrun Meierhof, *Selbstbehauptung im Chaos. Frauen in der jüdischen Selbsthilfe 1933–1943*, Frankfurt & New York 2002, pp. 207–210

וקולגות הסבו לה הנאה יוצאת דופן והיו מקור של כוח והעצמה. במכתב אחר מסוף דצמבר 1939, אחרי שסיפרה על רצף אירועים חברתיים בבתי מכרים, ידידים וקרובים, ציינה: 'אך בשום מקום לא היה כה נחמד ועליז כמו אצלי בשבת אחר הצהריים' בחברתן של חמש נשים: 'קורה [ברלינר], גב' פירסט, העלמה בנימין, העלמה פיירטאג [Feiertag] והילדה ב" (26 בדצמבר 1939). מפגשי נשים כאלה לא היו נדירים, והדבר אינו מפתיע, שכן בעקבות גלי ההגירה וידו של השלטון שהכבידה במיוחד על גברים יהודים, נותרו בגרמניה יותר נשים מגברים, רבות מהן *alleinstehende Frauen*, דהיינו רווקות, גרושות או אלמנות שחיפשו תמיכה וחזוק.

על פי המסופר במכתבים, קרמינסקי נהגה לקיים מגע חברתי תכוף עם קבוצה ייחודית נוספת: יהודים מבוגרים. שיעורה של קבוצה זו באוכלוסייה היהודית היה גבוה במיוחד הן בשל תהליך דמוגרפי ארוך שנים, שכלל נישואים מאוחרים, רווקות וירידה בשיעור הילודה, והן בשל הגירת הדורות הצעירים יותר. קשישים רבים, שהיה לנשים בהם ייצוג יתר, נותרו בגרמניה בלא תמיכת צאצאיהם וסבלו ממצוקה רגשית ומחסור כלכלי.⁴¹ קרמינסקי קיבלה עליה את המשימה ללוות אנשים אלה – הוריהן של חברות שהיגרו, קרובי משפחה, נשים שהכירה מעבודתה באיגוד הנשים היהודיות – ככל שעלה בידה. 'האם תרצי לומר לי מהי הכותבת של אִמֶךְ?' שאלה קרמינסקי את אווה רייכמן לבית יונגמן מעט לאחר הגירתה של זו לאנגליה. 'רק אם את חושבת שהיא תשמח שאפנה אליה בהזדמנות. יש לי כמה חברות-אימהות שמגיעות אליי לפעמים, אולי גם היא [תרצה לבוא].'⁴² ה'שידוך' הצליח, ובאיגרותיה של קרמינסקי להוריה מוזכרים ביקוריה של גב' יונגמן בביתה של חנה.

על מפגשים חברתיים בין חברי ההנהגה הקהילתית, גברים ונשים, ראו מאייר (לעיל), הערה 25, עמ' 115–116.

⁴¹ על מצבו הייחודי של מגזר זה באוכלוסייה היהודית בגרמניה תחת השלטון הנאצי ראו: מיכאל א' מאיר, "אל תשליכנו לעת זקנה": יהודים קשישים בגרמניה הנאצית, *יד ושם*, ג, 1 (2022), עמ' 65–84.

⁴² מחנה קרמינסקי אל אווה רייכמן, 16.4.1939, *Archiv der sozialen Demokratie*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

קשר הדוק אף יותר נוצר עם אליזה האן (1873–1943), אמה של אדית רונצווייג, שהייתה אלמנתו של הפילוסוף פרנץ רונצווייג וידידה קרובה של קרמינסקי. בנותיה של האן היגרו לארץ ישראל לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, וכפי שמלמדים מכתביה של קרמינסקי אל יקיריה, האם, שנותרה בברלין, סבלה בבדידותה והתקשתה להתמודד עם החמרת התנאים, ובעיקר עם הצורך בהחלפת מגורים (כך לדוגמה עולה במכתבים מתאריכים 8 בפברואר 1942, 1 במרץ 1942).⁴³ צורך זה נכפה על היהודים בתקופת המלחמה בעקבות נישול מבתיהם והמאמץ הנאצי לרכזם ב'בתי יהודים' (Judenhäuser). קרמינסקי הרבתה לבקר את גב' האן ולארח אותה בדירתה, וניסתה לעזור לה ככל שעלה בידה. קרמינסקי ליוותה גם נשים אחרות, ובהן מרתה אולנדורף, שעימה ערכה במשך 14 שנים את עיתון איגוד הנשים היהודיות בגרמניה, ואותה ביקרה בתדירות בבית האבות שהתגוררה בו. היא גם עמדה בקשר עם הוריה של דורה סגל לבית סלושין (Saloschin), כפי שמלמדים הן התכתבותה של קרמינסקי עם קרוביה בשווייץ והן מכתבי הזוג סלושין אל בנותיהם דורה סגל באנגליה ומרגרטה גרונוולד בארצות הברית.⁴⁴ כמו כן שמרה קרמינסקי על קשר הדוק במיוחד עם דודיה, אחות אמה קלרה (Cläre) פראגר ובעלה גאורג, ופגשה אותם לעיתים קרובות.

נוסף על הדיווחים הרבים על קשרים חברתיים כללו המכתבים גם ידיעות על קיום מסוים של חיי תרבות. מוסדות תרבות גרמניים היו כמובן מחוץ לתחום, אך היה אפשר לפקוד את ה'קולטורבונד', אגודת תרבות יהודית שפעלה בשנים 1933–1941 והעניקה לא רק חלופה לקהל היהודי, שנאסר עליו לפקוד אולמות תרבות גרמניים, אלא גם תעסוקה ליוצרים, אומנים ואנשי רוח יהודים שסולקו ממוסדות אלה.⁴⁵ קרמינסקי בילתה בקולטורבונד בקביעות מאז נפתחו שעריו. כל עוד ראה אור הביטאון של איגוד הנשים היהודיות, כלומר עד לחיסולו בנובמבר 1938, כללה בו קרמינסקי העורכת דיווחים וכתבות על אגודה זו, ביקורות מפרי עטה ומפרי עטן של נשים

⁴³ תעתיק המכתב מ-1 במרץ 1942 שמור באוסף: Hannah Karminski Collection, AR 330,

Leo Baeck Institute New York

⁴⁴ ראו זומר (לעיל, הערה 16). תודתי לסוזן זומר לבית גרונוולד, אחייניתה של דורה סגל, על שהעמידה לרשותי את מכתבי משפחתה.

⁴⁵ ראו: דוד ויצטום, קהילת תרבות על פי התהום: הקולטורבונד והעיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, 1933–1941, ירושלים 2022, במיוחד עמ' 245–272.

אחרות וקריאות לנשים לפקוד את הקולטורבונד ולתמוך בו.⁴⁶ משחוסל רשמה את חוויותיה במכתבים להורים.

בדצמבר 1939, כך שיתפה במכתב, צפתה בסרט על רוברט קוך;⁴⁷ ובמרץ 1940 הגיעה להקרנת 'אנה קרנינה. כסרט דווקא מאכזב' (12 במרץ 1940).⁴⁸ עוד סיפרה שנכחה בקונצרטים שעלו על במה זו ובהרצאות, למשל בהרצאה שנשא בסוף דצמבר 1939 איש ששמו ברנשטיין (לא ברור במי מדובר), 'אשר הציג את [ריכרד] בר-הופמן ו[מרטין] בובר. היה לי חשוב במיוחד לשמוע אותו מפני שביום ראשון הבא יתקיים אירוע זיכרון לפרנץ רוזנצווייג, והוא יקרא מתוך עבודותיו ומכתביו. תחילה ייתן ד"ר בק דברי מבוא. ותהיה מוזיקה בהתחלה ובסוף' (31 בדצמבר 1939). פעילות הקולטורבונד הסבה לה הנאה ושימשה לה מפלט, ולו רגעי. אף על פי שחיי היהודים היו אז שונים מאוד משהיו בשנים הראשונות של השלטון הנאצי, וכך גם פעילות הקולטורבונד, ודאי יצאה מאותם אירועים בתחושה דומה לתחושת הקהל כפי שתוארה אותה אז, 'אסיר תודה על ערב זה ומאושר לכמה שעות'.⁴⁹

נוסף על הביקורים בקולטורבונד סיפרה קרמינסקי להורים על בילוי תרבותי במסגרת ביתית: חברים וחברות שהתאספו וניגנו יצירות מוזיקליות להנאתם ולהנאת ידידים – חלופה נוספת למופעי תרבות כלליים, שהיו עתה אסורים. 'אתמול התענגתי', כתבה לאחר שבילתה יום שלם בביתה של קתה רוזנהיים (1892–1980), קולגה וידידה שהתגוררה בברלין עם אמה עד להגירתן בראשית 1941. קרמינסקי הוזמנה אליהן לארוחת צהריים, 'ומכיוון שקתה רוזנהיים עובדת קשה בדיוק כמוני, נרדמנו כהוגן לאחר הסעודה'. בכך לא תם הביקור. 'לקראת ערב הגיעו חברים וניגנו עם אמה. היה פשוט נפלא. במיוחד חמישיית דג השמך,⁵⁰ ולאחר מכן רביעיית כלי מיתר עם חליל ואבוב

⁴⁶ קרמינסקי חתומה על כמה מהפצרות אלה, שהתפרסמו בביטאון האיגוד ובמקומות אחרים. ראו לדוגמה: *Jüdischer Kulturbund Berlin Monatsblätter*, 3, 7 (1935), p. 28;

Blätter des Jüdischen Frauenbundes, 12, 9 (1937), p. 9.

⁴⁷ בשנת 1939 הופק בגרמניה הנאצית הסרט 'רוברט קוך, לוחם נגד המוות', שעסק בפועלו של הרופא הגרמני, יליד 1843, מאבות הבקטריולוגיה והמיקרוביולוגיה.

⁴⁸ ייתכן שהכוונה לעיבוד קולנועי אמריקאי משנת 1935 בכיכובה של גרטה גרבו.

⁴⁹ H.K. [Hannah Karminski], 'Kulturbund deutscher Juden', *Blätter des Jüdischen Frauenbundes*, 10, 3 (1934), p. 12.

⁵⁰ כינוי ליצירה מוזיקלית מאת פרנץ שוברט.

מאת מוצרט. הייתי לגמרי שיכורה אחר כך.⁵¹ 'אחרי צהריים מוזיקליים' מעין אלה חזרו ואירעו כמה פעמים, לעיתים בליווי זמרה.⁵² גם בדרך זו ניסו יהודים בברלין בשנות המלחמה למצוא הפוגה מן המציאות האיומה.

בעוד המרחב הציבורי מצטמצם והאיסורים שחלים על היהודים גם בהקשר זה מתרבים, הטבע נותר סביבה פתוחה, וקרמינסקי ניצלה אותה, כמו יהודים אחרים.⁵³ במכתביה סיפרה על הליכות באוויר הצח בכל הזדמנות אפשרית. 'היום הייתי שעתים בגרונוולד עם גב' פירסט. זה היה גן עדן בשמש על האגמים' (17 בפברואר 1940). תיאורים מעין אלה חזרו מפעם לפעם. 'אתמול היינו שוב בגרונוולד לשלוש שעות במזג אוויר נפלא – אם כי קר מאוד', כתבה להוריה בראשית 1941 (2 בינואר 1941). 'לפני כן יצאתי להליכה של שעה עם קורה [ברלינר] לאורך ה-Messedamm [דרך ראשית בברלין], כך ששוב קיבלתי הרבה אוויר'. ובמרץ באותה שנה סיפרה להורים כי אף שמזג האוויר החורפי חזר, 'בכל מקרה בשבת בילינו כמעט שלוש שעות בגרונוולד עם בני הזוג הנשל, ושוב נהנינו מאוד' (18 במרץ 1941). ההנאה מן הטבע נבעה לא רק מטיולים והליכות אלא גם מדברים כגון זר ראשון של פרחי שלגיה (Schneeglöckchen, Galanthus) שקיבלה באותה שנה (22 במרץ 1940; 5 במרץ 1941), ואפילו מציוץ הציפורים: 'אי אפשר להכחיש שאוויר האביב כבר נושב אצלנו. אפשר בהחלט להרגיש זאת, וכשפתחתי את דלת המרפסת הבוקר שמעתי ציוץ ציפורים אמיתי. זה אכן עושה טוב' (19–20 במרץ 1942).

כמו כן הדגישה קרמינסקי במכתביה להורים עוד היבט ששיווה לאורח חייה בזמן המלחמה מידה של נורמליות: נוכחותו של לוח השנה העברי. חלק מן הארוחות והמפגשים החברתיים נסבו סביב החגים היהודיים. קרמינסקי

⁵¹ פרטים על קתה רוזנהיים, אשר הובילה את מבצע הקינדר-טרנספורט בצד הגרמני, ועל אופייה החברותי והעליז גם בזמנים קשים, ראו: Judith Tydor Baumel-Schwartz, *Never Look Back: The Jewish Refugee Children in Great Britain, 1938–1945*, West Lafayette, Indiana 2012, p. 103

⁵² לעדויות נוספות על אירועים דומים, פעם אחת אף בביתה של קרמינסקי, ראו לדוגמה את מכתביה מתאריכים אלו: 2.11.1939; 2.1.1941; 16.1.1941.

⁵³ לדיון על דרכי ההתמודדות של יהודים בגרמניה עם הדרתם מן המרחב הציבורי תחת השלטון הנאצי, ובתוך זה מקומו של הטבע בהווייתם, ראו מירון (לעיל, הערה 36), עמ' 15–

סיפרה על ארוחות חג משותפות, הדלקת נרות חנוכה בצוותא בביתה ובבתים אחרים, חגיגת פורים קטנה במשרד בליווי עוגת דבש (Honigkuchentorte) 'שלגמרי מזכירה את המתכון של אימא' (13 במרץ 1941) והחלפת מתנות. בשנת 1941 ובשנת 1942 הוזמנה לסדר פסח אצל בני הזוג הנשל (8 באפריל 1941; 1 באפריל 1942). עוד סיפרה על ביקורים בבית הכנסת, בייחוד בחגים. ערב ראש השנה ה'ת"ש כתבה לבני משפחתה: 'את תוכנית החג שלי אתם כבר מכירים, כרטיס לבית הכנסת כבר ישנו' (12 בספטמבר 1939). וכך גם שנתיים אחר כך, כאשר דיווחה: 'יש לנו מקומות בבית הכנסת ברחוב לבצוב (Levetzow)' (18 בספטמבר 1941). בית כנסת זה שכן במבנה גדול שנחנך ב-1914 כבית כנסת ליברלי, שרד בפוגרום 1938, וזמן קצר לאחר אותו ביקור של קרמינסקי הפך למחנה איסוף שבו רוכזו יהודים לפני גירושם, טרם נפגע קשות בהפצצות על העיר. לעיתים רחוקות פקדה קרמינסקי את בית הכנסת גם בשבתות. 'מחר בבוקר אני הולכת לבית הכנסת', הודיעה בעדות נדירה באחד מימי השישי בשלהי 1940 (6 בדצמבר 1940).

כלל הדיווחים הללו, הגם שהיו רק חלק ממה שנאמר במכתביה של קרמינסקי, מלמדים לא רק על חדות החיים שהמשיכה לפעם בה אלא גם העבירו אז לנמעניה בשווייץ רושם של המשך מסוים של צורת חיים מן העבר, שאריות של אורח חיים בורגני שכבר לא היה קיים במציאות.

חזון ומציאות

'איני יודעת דבר חדש לכתוב עליו, כי זה ששלומנו טוב אינו דבר חדש' (28 בפברואר 1941). מסר זה ששלחה חנה קרמינסקי להורים במכתב מפברואר 1941 חזר על עצמו במגוון ניסוחים מתחילת ההתכתבות ביניהם. דברים רבים קרו אחרי עזיבת ההורים במרץ 1939 ששינו לרעה ולבלי הכר את חייה כמו את חייהם של כלל היהודים בגרמניה. על מרביתם לא היה אפשר לצפות שתספר מפורשות בשל הפיקוח ההדוק על המכתבים שיצאו מגרמניה (ועל הדואר הנכנס); אם בכלל העבירה מידע על כך, עשתה זאת רק ברמזים. עם זאת מאפיין בולט וייחודי במכתבים שלה להורים, שלא היה בו הכרח אובייקטיבי, הוא הניסיון לתת לדיווחיה נימה חיובית ככל שעלה בידה. ביטויים בסגנון 'אני בסדר, הכול כשורה' (15 בנובמבר 1939), חוזרים פעמים

רבות בהתכתבות, אף שהתנאים שבהם התנהלו חייה היו קשים ומייאשים למדי.

לדוגמה, קרמינסקי נאלצה להחליף דירה כמה וכמה פעמים בכשלוש וחצי השנים שחייתה בברלין לאחר הגירת הוריה. לפחות מאמצע 1939 חלו הגבלות על מגורי יהודים בבתיים בבעלות 'ארית' וכן על מגורים באזורים מסוימים בעיר שבהם הייתה קודם לכן נוכחות יהודית ניכרת.⁵⁴ לא רק שקרמינסקי נמנעה מלהזכיר כלל את ההגבלות החדשות בתחום הדירה,⁵⁵ היא גם לא הציגה כחוויה קשה את מעברי הדירה שנכפו עליה ואת השינויים הכרוכים בכך, כולל הצורך להיות דיירת משנה ולחלוק דירה עם אנשים נוספים. להפך, היא סיפרה על כך בטבעיות, בלי לשדר עוגמת נפש, ודווקא ליוותה את דבריה בתיאורים מלבבים על החדר שהצליחה להשיג (3 בספטמבר 1939; 5 בנובמבר 1939; 15 בנובמבר 1940). כך גם בעניין השימוש בתחבורה הציבורית. היא סיפרה להורים בסוג של הנאה על ההגעה רגלית למשרד (7 בספטמבר 1939; 7 באוקטובר 1939), הגם שקל להניח כי לעיתים בחרה בדרך זו בגלל אילוץ, אם בשל איסורים שחלו על השימוש בתחבורה ציבורית, אם משום שהנסיעה הפכה לחוויה בלתי נעימה,⁵⁶ אם משיקולי חיסכון.

קריאה במכתבים בין השורות וכן מידע משלים שאפשר להפיק ממקורות אחרים חושפים מציאות מרנינה פחות, עגומה יותר, שמסתרת מאחורי דבריה. התבוננות בכמה אמירות שלה בנוגע לעבודתה תאיר נקודה זו. קרמינסקי כאמור בחרה להישאר בגרמניה בתקווה כי יעלה בידה להמשיך לעסוק בסעד ורווחה, שלהם הקדישה את חייה הבוגרים. ואולם במהרה

⁵⁴ על נישול היהודים מבתיהם וצמצום מרחב המחיה שלהם בגרמניה הנאצית ראו: Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York & Oxford 1998, pp. 153–155

⁵⁵ בניגוד להרטה פיינר לדוגמה, אשר פירטה צווים אלה במכתב מ-19 ביוני 1939 אל בנותיה בשווייץ. ראו פיינר (לעיל, הערה 14), עמ' 9.

⁵⁶ לפי עדות בת הזמן, כבר ב-1938 – לפני שנאסר על יהודים בגרמניה השימוש בתחבורה ציבורית – היו שוויתרו מרצון על נסיעה באוטובוס או ברכבת תחתית, ובמקום זה 'מקריבים את כספם לנסיעות במונית כדי שלא יבהו בהם, יחייכו אליהם חיוך מעושה או יגדפו אותם'. ראו: הנס רייכמן, *אזרח גרמני ויהודי נרדף: פוגרום נובמבר ומחנה הריכוז זקסנהאוזן*, ירושלים תשע"ח, עמ' 376; מירון (לעיל, הערה 36), עמ' 27.

נעשה ברור כי היכולת להעניק סיוע ממשי הייתה מוגבלת. מעגל הנזקקים התרחב בהתמדה, והיה צורך לספק סעד בסיסי לעשרות אלפי יהודים. בה בעת לא רק שהאמצעים הכספיים הזמינים הצטמקו, אלא גם פיקוח השלטון התהדק, והמטלות הבירוקרטיות האין-סופיות שהוטלו על פקידי הקהילה הכבידו מאוד את עבודת הסעד על הממונים על התחום.⁵⁷ קרמינסקי אכן נאלצה להשקיע שעות ארוכות בעבודה פקידותית וסיזיפית בלי שנראתה כל תועלת בעמלה. ואולם על אף כמות העבודה הבלתי סבירה והמציאות הקשה שאליה נחשפה במסגרת תפקידה, לא רק שההתייחסויות במכתבים לנושאים הקשורים לעבודתה לא לוו בתלונה או בנימת ייאוש, אלא שהיא גם השתדלה להוסיף דבר מה חיובי ומרגיע, שלא היה בו הכרח.

עבודתה בניהול מדור הסעד בהתאחדות הארצית של כלל היהודים בגרמניה אילצה אותה לפגוש יום-יום, שעה-שעה, אנשים במצבי מצוקה קיצוניים, אך רק לעיתים נדירות יש במכתבים רמז לתחושותיה ולמצבה הנפשי לנוכח המציאות. באחד המכתבים המוקדמים שהשתמרו, מראשית יוני 1939, היא הותירה עדות ייחודית לביקור בראוונסבריק, מחנה ריכוז לנשים שנפתח זה עתה. פרטים כגון שם המחנה ואפילו היותו מחנה ריכוז אינם מוזכרים במכתב להורים. היא רק ציינה את המקום הגאוגרפי שבו כתבה את המכתב וממנו שלחה אותו, פירסטנברג, בליווי הסבר לקוני, שלא חשף את אשר נגלה לעיניה בזמן הביקור וגם לא את תחושותיה בעקבותיו: 'היום שוב יכולתי לבקר את הבנות והנשים שלי, ששוכנו עתה בקרבת מקום' (1 ביוני 1939).⁵⁸ בעבר הלא רחוק, בשנים 1937–1938, ובשליחות איגוד הנשים היהודיות, העניקה קרמינסקי סיוע לנשים יהודיות שנכלאו במחנה ריכוז מורינגן,⁵⁹ וייתכן שעתה ניסתה להמשיך במתן כל עזרה אפשרית לאסירות. על הדיווח היבש והתמציתי שרשמה עם צאתה ממפגש שוודאי היה מטלטל, היא הוסיפה תיאור כמעט פסטורלי, שבו בכל זאת אפשר לזהות רמז למצב

⁵⁷ Wolf Gruner, 'Poverty and Persecution: The Reichsvereinigung, the Jewish Population, and Anti-Jewish Policy in the Nazi State, 1939–1945', *Yad Vashem Studies*, 27 (1999), pp. 23–60

⁵⁸ מחנה ראוונסבריק נפתח ב-15 במאי 1939 בקרבת העיירה פירסטנברג שעל נהר הוול (Havel).

⁵⁹ קים וונשמון, **לפני אושוויץ: אסירים יהודים במחנות הריכוז לפני המלחמה**, ירושלים 2019, עמ' 204–205.

רוח מעורער: 'אבל עכשיו יש לי זמן לנוח לפני הנסיעה חזרה, וגיליתי ספסל יפהפה מעל לאגם. השמש זורחת, הצרצרים מזמרים – וכמעט אפשר היה להיות מאושרת!'

העבודה המאומצת והשעות הרבות שנאלצה להשקיע בה אומנם מוזכרות תדיר במכתבים, אך לרוב באגביות מסוימת, וכאמור לא אחת בצירוף פרט חיובי כלשהו. בגלויה קצרה ששלחה באוקטובר 1939 הודיעה להורים על העבודה הרבה המוטלת עליה ועל עמיתה, אשר מנעה ממנה לשלוח מכתב ארוך ומפורט: 'אכתוב ביתר פירוט, אך השבוע אנחנו עמוסים במיוחד ולא יכולים לצאת לחופשות'. היא מיהרה להוסיף: 'אבל זה לא מזיק, העיקר שאנחנו יכולים לעבוד' (3 באוקטובר 1939). כעבור שבוע ימים נותר המצב בלא שינוי, ושוב היא נאלצה לשלוח גלויה התנצלות במקום מכתב: 'לא נראה שאוכל לכתוב מכתב השבוע, כי יש לנו עבודה גדולה למסור ויש עוד הרבה עבודה', ושוב הוסיפה דברי הרגעה: 'בכל מקרה, שלומי טוב מאוד' (10 באוקטובר 1939; ההדגשה במקור). במרץ 1941 סיפרה על סוף שבוע עמוס בעבודה, 'אבל זה היה ממש נחמד שוב!' (10 במרץ 1941). אמירות על מחסור בשינה ותשישות פיזית חוזרות לא מעט במכתבים, וגם זה נעשה באגביות. 'אתמול [שבת] הייתי אצל הפראגרים רק זמן קצר, יש לנו יותר מדי מה לעשות כרגע ואנחנו מושכות את שנת אחר הצהריים בשבת ובראשון זמן רב ככל האפשר' (10 באוגוסט 1941).

ניסיון לברר את מהות העבודה המפרכת, הבירוקרטית במידה רבה, שנאלצה קרמינסקי לעשות, מגלה לא אחת מציאות איומה. דוגמה שמאירה היטב את הפער בין אותה מציאות קשה ובין הדיווחים הסתמיים של קרמינסקי נוגעת לטיב הקשר שלה עם יהודים מבוגרים אחרי שהחלו השילוחים מגרמניה. לאורך השנים סיפרה קרמינסקי לקרוביה בשווייץ על ביקורים בבתי אבות יהודיים בברלין ובערים אחרות, לרוב אגב מסירת דרישת שלום ממכרים וקרובים שהתגוררו באותם מוסדות. ביקורים אלה, שהתקיימו מאז שהחלה לעבוד בהתאחדות הארצית בראשית 1939 ונמשכו אל תוך 1942, נעשו במסגרת תפקידה במדור הסעד, כאשר הדאגה לאוכלוסייה המבוגרת הפכה

למרכיב מרכזי מפעילותה.⁶⁰ ביוני 1942, בעיצומו של גירוש היהודים, הוטל עליה תפקיד חדש, אכזרי למדי: לדאוג להחתים את זקני הקהילה על 'חוזה פרישה', שעל פיהם הסכימו בלית ברירה להעביר את רכושם כביכול לידי ארגון הקהילה היהודית בגרמניה תמורת מקום ב'בית האבות' בטרזיינשטט ותמורת הבטחה לספק להם גג, מזון וטיפול רפואי בשארית ימי חייהם במקום מושבם החדש, חוזים שלא היו אלא תרמית לצורך גזל רכושם על ידי הגסטפו.⁶¹

במכתב ששלחה ב-24 ביולי 1942 להנס שפר (Schäffer), מכר לא יהודי שהתגורר בשוודיה, ציינה קרמינסקי: 'אני רואה את גב' [מרתה] אולנדורף בכל שבוע, כשאני פוקדת את בית האבות לצורך ביקורי פרדה'.⁶² ביקורים שבועיים אלה תועדו גם במכתבים ששלחה להורים (5 ביולי 1942; 19 ביולי 1942; 26 ביולי 1942). ייתכן כי במהלך אותם 'ביקורי פרדה' היא לא רק נפרדה לשלום מאנשים מבוגרים ששמותיהם הופיעו ברשימות השילוחים, אלא גם נאלצה למלא את הפקודה שהוטלה עליה והחתימה אותם על העברת רכושם בטרם גורשו. על הייאוש שוודאי אחז בה מפאת משימות איומות אלה ואחרות שנכפו עליה אפשר ללמוד מדברים שכתבה לאחותה ארנה, אך לא להורים, בשלהי אוגוסט 1942: 'העבודה שאני עושה עכשיו הייתה נראית לי לגמרי בלתי אפשרית בעבר. אבל כעת אין כבר אפשרות לשאול שאלות, אפילו לא לגבי הכוחות שלי' (30 באוגוסט 1942).

⁶⁰ הביקוש למקום בבתי אבות יהודיים גבר מאוד באותן שנים, הרבה מעבר להיצע, בין השאר מפני שהאוכלוסייה הצעירה עזבה את גרמניה, ולא היה מי שידאג לזקני המשפחה שנותרו מאחור. קרמינסקי ואנשי מחלקת הסעד עשו מאמצים בלתי נלאים כדי להבטיח לפחות את הצרכים הבסיסיים של מגזר זה באמצעים המידלדלים שעמדו לרשותם. ראו אלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 217–230; מאיר (לעיל, הערה 41), עמ' 76–82.

⁶¹ על תכסיס זה ראו: Jonathan R. Zatlín, 'The Ruse of Retirement: Eichmann, the *Heimeinkaufsverträge*, and the Dispossession of the Elderly', Christoph Kreutzmüller & Jonathan R. Zatlín (eds.), *Dispossession: Plundering German Jewry, 1933–1953*, Ann Arbor 2020, pp. 169–201. לדברי זטלין, שהסתמך על אופן פועלה של קרמינסקי, 'בידי מנהיגי הקהילה היהודית היה מידע לקוי [אשר למהות החוזים ולתוכנית הגזל] אך הם השתדלו למתן צעדים קשים היכן שיכלו' (שם, עמ' 177). על 'תרמית חוזי הרכישה' ראו גם אלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 308–314.

⁶² 'Letters from Berlin', *Leo Baeck Institute Year Book*, 2 (1957), pp. 311–312

מכתבים להורים, מכתבים לארנה

לא בכדי אמירה זו בעלת נימה של ייאוש הופיעה במכתב שמיענה קרמינסקי אל אחותה ארנה ברלוביץ ולא אל הוריה. אומנם בתקופה זו – קיץ 1942 – היא ניסתה להסוות את תחושותיה פחות מבעבר. ביוני 1942 נלקחו חברותיה הקרובות קורה ברלינר ופאולה פירסט, אף הן בכירות בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה, וגורשו אל יעד בלתי מוכר. היום יודעים ששולחו היישר אל מותן. במיוחד פרדתה מפירסט העיבה על קרמינסקי בלא גבול. בין שתי החברות נוצר קשר עמוק: הן חלקו דירה החל משלהי 1940,⁶³ בילו רבות יחד ותמכו זו בזו.⁶⁴ קרמינסקי לא הסתירה מאיש את הכאב העצום שחשה, וגם ההורים היו מודעים היטב למצבה הרגיש. אף על פי כן אפילו בזמנים קשים אלה היא שמרה על איפוק מסוים מולם, ולארנה הרשתה לעצמה להגיד דברים שלא אמרה להורים.

אכן, במקביל למכתבים ולגלויות ששלחה בקביעות מופתית להורים ולחוג המשפחה (לרוב פנו בעמימות אל 'אהוביי', Meine Lieben), לכל אורך השנים ניהלה עם אחותה התכתבות נפרדת, גם אם עצימה פחות. השוואת הדברים שמסרה קרמינסקי להורים עם המכתבים שמיענה לאחותה מצביעה על פער של ממש ביניהם ומגלה עד כמה ניסתה במקרים רבים לייפות את המציאות או להסתירה מפני מולידיה. דברים שנועדו רק לאוזני אחותה נשלחו אל כתובת העסק של משפחת ברלוביץ שבעיירה מנדריסין, 'כדי שלא להדאיג את ההורים', כפי שהסבירה דורה סגל אחרי המלחמה.⁶⁵ פיצול מעין זה לא היה ייחודי לקרמינסקי, וניכר גם במכתבים ששלח מברלין הרב ליאו בק, שנמנע מלשתף את בתו, שהיגרה ללונדון, בקשיים ובדאגות שחש בתקופת המלחמה, אך הרשה לעצמו להביע את תחושותיו ומחשבותיו במכתבים ששיגר אל כמה מידידיו.⁶⁶

⁶³ כפי שעולה מן ההתכתבות של קרמינסקי עם ההורים, במהרה הצטרפה אליהן דיירת שלישית, חברתן מרתה בנימין, ובהמשך התגורר איתן גם בן זוגה של בנימין ד"ר קארל צאודי.

⁶⁴ על טיב הקשר בין שתי נשים אלה ראו ניימרק-גולדברג (לעיל, הערה 3), עמ' 28–29.

⁶⁵ כך כתבה סגל, חברתה של קרמינסקי, בעת שהכינה הרצאה עליה שנים לאחר מותה. לטיטת ההרצאה ראו: Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn, 1/FSAF000073. הציטוט מעמ' 8.

⁶⁶ בייקר (לעיל, הערה 39), עמ' 254.

במכתבים לארנה מסרה קרמינסקי פרטים על מצבה הבריאותי, שלא חלקה עם ההורים. בדברי הדואר שהשתמרו יש שתי גלויות ששלחה קרמינסקי באותו תאריך, אחת להורים ואחת לאחותה, ובשתיהן מידע שונה בנוגע למצבה. להורים כתבה על ענייני יום-יום וחתמה במילים: 'מלבד זאת שום דבר חדש' (8 ביוני 1941), ואילו בגלויה לאחותה נדרשה למחלה שפוקדת אותה זה זמן מה ומרתקת אותה לביתה. קרמינסקי לא פירטה אז על טיב המחלה, אך ייתכן כי הייתה זו בעיית לב כרונית שסבלה ממנה, כפי שסיפרה לאחותה אחר כך (15 בפברואר 1942), וגם אז לא יידעה את ההורים. תוכן הגלויה מלמד על המאמצים שעשתה כדי להסתיר מן ההורים את חולייה. היא התגוררה בקומה רביעית (כך למדים מגלויה מאוחרת, 7 ביולי 1942), מה שוודאי הקשה עליה את היציאה מהבית במצבה. היא סיפרה לאחותה כי ירדה לרחוב בסיוע דודתה כדי לגשת לדואר ולשלוח בעצמה מכתב להורים; הליכתה לדואר ודאי הייתה חיונית בשל איסור למסור דבר דואר בשם מוען אחר, שהרי אם שמו של השליח היה מופיע על המכתב במקום שמה, הדבר היה מעורר את חשדם של ההורים. כעת שמחה לבשר לארנה 'אני שוב על הרגליים ומחר אחזור למשרד' (8 ביוני 1941).

קרמינסקי השתדלה למעט בבשורות מרות להורים הנוגעות לאנשים מחוג מכריה, וגם כאן נגלה פער בין שתי ההתכתבויות. כמובן, לפעמים לא היה מנוס מלשתף – כמו במקרה של אחות אמה, שחלתה, אושפזה ובסופו של דבר נפטרה, ואכן, ידיעות על כך מופיעות במכתביה להורים (וביתר פירוט במכתבים לארנה) משלהי 1941. אך אם היה ביכולתה, היא הסתירה מהם ידיעות קשות. באוקטובר 1941 היא כתבה לארנה, בבירור כדי לעקוף את ההורים: 'אני חייבת לכתוב לך שוב ישירות, במיוחד מכיוון שגברת קר' [?]' המסכנה שניים-שלושה חודשים כבר אינה מצפה לעזוב. צר לי מאוד עליה' (5 באוקטובר 1941).⁶⁷ היו מקרים שבהם שיתפה את הוריה על אבדות שחוותה, למשל כאשר הודתה על קבלת תצלומי אחייניה, אשר לדבריה הסבו לה 'נחמה אמיתית' ברגע עצוב, מותו של 'קולגה שאינכם מכירים' (25 ביוני 1941). אלא שלעומת האיפוק בגלויה להורים, היא שפכה את ליבה בדואר ששלחה במקביל לאחותה: 'הו, ארנשן [Ernchen], לאבד כך את

⁶⁷ תעתיק המכתב שמור בארכיון: Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York.

החבר הזה, זהו כאב שבקושי אפשר להתגבר עליו. אין מילים לזה'. היא צירפה דרישת שלום, אך 'לא להורים' (26 ביוני 1941),⁶⁸ כדי שלא לחשוף את דבר ההתכתבות ביניהן.

אחרי תחילת השילוחים אומנם לא היטשטש לחלוטין הפער בין שתי ההתכתבויות, אך הוא הצטמצם, והן במכתבים להורים הן במכתבים לאחותה שידרה קרמינסקי מידה של דחיפות וסכנה ממשית. זמן קצר לאחר שהתקבלה הפקודה על תחילת גירוש היהודים היא שלחה להורים מסר קצר, אשר לא הזכיר את הנושא מפורשות אך התייחס בבירור להתפתחויות החדשות: 'דרישת שלום לכולם, ואל תדאגו לנו' (16 באוקטובר 1941). במכתב הבא, יום לאחר השילוח הראשון של יהודים מברלין (שיצא לעבר לודז' ב-18 באוקטובר 1941), היא שיגרה אליהם מסר שנועד להרגיעם אך למעשה הכיר באיום: 'אנחנו ממשיכות ללא שינוי, אנחנו בריאות, וכולם שפויים ואמיצים' (19 באוקטובר 1941). אחרי שכבר יצאו שני שילוחים מברלין, כתבה לארנה ולבעלה מילים שניסו לשדר ביטחון בכושר העמידה שלה ושל הקהילה:

אני בקושי יכולה לכתוב לכם אחרת או יותר מאשר להורים, אך זה לא ממש הכרחי, כי אתם יכולים לדמיין איך הכול נראה בלי מילים נוספות. אבל אולי אינכם יכולים לתאר לעצמכם שלא רק אנחנו, אלא בסך הכול כולם שומרים על רוגע, כבוד וישוב הדעת [Haltung]. לא איבדנו לרגע את המודעות ההיסטורית שלנו, וזה נותן לנו כוח וביטחון. אל תדאגו לנו. אנחנו בריאות, לא רק פיזית, ושמחות להיות ביחד (26 באוקטובר 1941).⁶⁹

קרמינסקי עודדה את אחותה להמשיך לכתוב: 'אתם לא יודעים כמה זה עוזר שאפשר לחיות איתכם במחשבות, לדעת שההורים שם ושיש תקווה להיפגש שוב. הרי אנחנו עדיין צעירים'. והוסיפה בקשה: 'אין ספק שהרבה יותר קשה לכם מבחינות מסוימות, ובאמת הייתי רוצה שתחשבו עלינו בשקט ובשלווה' (שם).

⁶⁸ תעתיק המכתב, שם.

⁶⁹ שם.

ואולם חשיבה עליה 'בשקט ובשלווה' הייתה בקשה לא מעשית מבחינת ההורים וכלל המשפחה, בייחוד אחרי הבשורה על גירושן של פירסט וברלינר, שהגיעה כעבור כמה חודשים, ידיעה שריסקה את קרמינסקי ושרה את רוחם של ההורים. המכתבים אל ארנה אחותה, שהתרבו בעת הזו, היו מפורשים יותר בדבר הצער העצום שפקד את קרמינסקי ואובדן התקווה שכמעט השתלט עליה, אך הפעם חשפה את הקושי גם לפני ההורים. 'אני בריאה, אך איני מסוגלת לכתוב בימים אלה. תצטרכו להסתפק בכמויות הדואר הרבות מהשבוע שעבר', כתבה ב-19 ביוני 1942, כנראה מייד לאחר קבלת ההודעה על שילוחן הקרוב של חברותיה. מעולם לא שיגרה קרמינסקי להורים מסר קצר, יבש וישיר כמו זה. שלושה ימים לאחר מכן כתבה מפורשות על הפרדה מיקרירה: 'להיפרד ממנה [פאולה פירסט], מקורה [ברלינר] ומעוד כמה אנשים – זה היה קשה עד אין-סוף'. היא הביעה תקווה לפגישה מחודשת איתן בעתיד, אך בינתיים, פסקה, 'עלינו לנסות ולהמשיך למלא את חובתנו בנפרד, במקום שבו כל אחת נמצאת' (22 ביוני 1942). 'המשיכו לכתוב', ביקשה מהוריה; 'אנא סלחו לי אם אני קצת יותר שותקת עכשיו'.

קרמינסקי חזרה במהרה להתכתב עם ההורים. אם היה משהו שניחם אותה באותם חודשים ונתן לה כוח להמשיך, הייתה זו כנראה הידיעה עד כמה חשוב למשפחה להמשיך לשמוע ממנה. בזמנו, כאשר הגיע צו הגירוש של פירסט וברלינר, ניסתה קרמינסקי להתחלף עם ברלינר ולהצטרף לאותו טרנספורט עם פירסט, אך ללא הועיל (כך כתבה לארנה ב-15 בספטמבר 1942). משלא הגיע כל אות חיים מחברותיה הבינה היטב שלא היה עולה בידה לשמור על קשר עם משפחתה אילו הצליחה להצטרף לפאולה פירסט במסע. 'בכל פעם שאני מרגישה מיואשת מן הפרדה מפאולה, עוזר לי לדעת שכל הודעה מכם חשובה לי כל כך, וכן להפך, ושמיסה זו אנחנו רוצים להיות אסירי תודה על כל יום' (שם).

דאגת ההורים

על אף הניסיונות של קרמינסקי לאורך השנים למתן את דיווחיה ולהאיר על דברים טובים שקרו, היא לא הצליחה לשכך את דאגתם של ההורים. לא רק שהיו להם מן הסתם מקורות מידע נוספים מלבד איגרות הבת, ואף למדו

מאנשים שעזבו את גרמניה על המתרחש בה, אלא שהמכתבים עצמם העבירו מידע רב בלי שנמסר מפורשות.

קרמינסקי לא הייתה צריכה לפרט, לדוגמה, על מגבלות המזון כדי שההורים יבינו כי בתם, כמו שאר היהודים, סבלה אם לא מהרעבה ממש ודאי מצמצום ניכר בכמות המזון ובמגוון המצרכים הזמינים.⁷⁰ ההורים שלחו לה תדיר חבילות מזון שכללו מוצרים בסיסיים כגון קפה, תה, שוקולד וסרדינים, וחשיבותן הייתה ברורה מן התודות שמסרה ומהערך שהעניקה לחבילות הצנועות. פעמים רבות סיפרה להורים כיצד חבילות אלה הסבו 'שמחה לרבים' (18 בספטמבר 1941). מוצר כגון קופסת סרדינים נחשב למעדן השמור לארוחות חגיגות (21 באוגוסט 1941; 1 בינואר 1942; 25 בינואר 1942), וחפיסת שוקולד שימשה כדי לשמח חתן וכלה טריים בארוחת בוקר צנועה שנערכה ביום חתונתם (26 בנובמבר 1941).⁷¹ תמונה של שולחן ערוך למופת במיטב המסורת הבורגנית אך בלא מזון עליו כמו המחישה את המצב העגום; לא היה צורך להרבות במילים כדי שההורים יבינו את תנאי חייה.

משמאל: חנה קרמינסקי, פאולה פירסט ומרתה בנימין (ז). שולחן ערוך בלא מזון (אוסף משפחתי)

⁷⁰ על המגבלות החמורות שחלו על היהודים מבחינת מוצרי מזון ומוצרים אחרים שהיו נגישים להם ראו קפלן (לעיל, הערה 54), עמ' 150–153.

⁷¹ על תפקידן של חבילות המזון ושל חבילות הסעד (relief packages) שנשלחו ליהודים באזורים שתחת השלטון הנאצי, בדגש על המדינות הכבושות, ראו: Jan Láníček & Jan Lambertz (eds.), *More Than Parcels: Wartime Aid for Jews in Nazi-Era Camps and Ghettos*, Detroit 2022

קרמינסקי ידעה כי ההורים חששו בלא הפסק לשלומה ובעיקר לחייה, וודאי בשל כך ניסתה לשגר מסרים מרגיעים ולהפיג את מועקתם. לעיתים גם התייחסה ישירות לחששות אלה ולכאב שנגרם להורים. בברכה ששלחה לאביה ליום הולדתו בינואר 1940 ניחמה אותו על שאיננה לצידו אלא בגרמניה, כנראה בתגובה על דברים שהוא כתב לה: 'גם אם אני יכולה להיות שם, אתה יכול להיות סמוך ובטוח ששלומי טוב, שיש לי העבודה שלי והשמחות שלי'. היא הביעה תקווה 'כי הכול יישאר כך' (7 בינואר 1940).

ואולם לא הכול נשאר כך, והדאגה הבלתי פוסקת שעוררה בהם הימצאותה בגרמניה גברה אחרי תחילת השילוחים, כפי שקרמינסקי הבינה היטב. כשלושה שבועות אחרי שיצא משלוח היהודים הראשון מברלין, כשמבצע הגירוש מגרמניה למזרח היה בעיצומו, העלתה לפני ארנה את האפשרות שגם היא תגורש. 'אם יש כאן כתובת אחרת, ד"ר פרנקל תדווח לכם, אך בינתיים אדווח בעצמי' (9 בנובמבר 1941). אחרי שהתייחסה להווי ששרר בביתה של אחותה ובעלה בשווייץ ציינה: 'אני תמיד שמחה שאין להורים שלנו דאגות גדולות – חוץ מזו שאיני יכולה להסיר או לחסוך מהם. אבל כמה פיצויים יש להם בזכותכם!'

הבשורה על לקיחתן של פאולה פירסט וקורה ברלינר הכתה קשות בהורים, והאב הפסיק לכתוב זמן מה. בניסיון להמריצו לשוב ולתקשר עימה כתבה קרמינסקי במכתב המופנה אל 'אהובי': 'אני מקווה לשמוע בקרוב מאבא [Vati]. אנחנו הרי חייבים להמשיך להיות אמיצים' (5 ביולי 1942, ההדגשה במקור); היא שמחה כאשר שבה לראות את כתב ידו (9 ביולי 1942). לא היו לה אז בשורות חדשות על גורל חברותיה, 'והמחשבות והדאגות מלוות אותי מבוקר עד ערב. אך אין הרי מה לעשות מלבד לבטוח ולהאמין'. עד כמה היו ההורים חרדים לגורל בתם, ביטאה האם במכתב ששלחה ביוני 1942 לדורה סגל. 'כמה זמן עוד נוכל להיות בהתכתבות עם [חנה]! [...] בעלי מיואש לחלוטין מאז המכתבים מאתמול ולא רוצה לדעת יותר כלום על החיים'. זלמה קרמינסקי הביעה הרהורים אשר בלי ספק ליוו אותה ואת בעלה כל העת, אם פעלו נכון כאשר עזבו את גרמניה והשאירו מאחור את בתם:

מרגישים את הפרדה פעמיים, אף שיודעים שאילו נשארנו איתה, היינו מכבידים עליה ולא יכולנו לעזור. אלוהים ישמור עליה!⁷²

הבשורה המרה על דבר מעצרה של קרמינסקי ב-9 בנובמבר 1942 עשתה במהרה את דרכה מברלין לשווייץ והגיעה אליהם בתוך ימים אחדים. חנה קרמינסקי גורשה לאשוויץ ב-9 בדצמבר 1942 ב'משלוח מספר 24 למזרח'. לפי רשומים שנחשפו בשנים האחרונות, היא שרדה כשישה חודשים ונספתה ב-4 ביוני 1943. הוריה הלכו לעולמם – אביה אברהם ב-1946 (בן 85), אמה זלמה ב-1958 (בת 84) – בלי שנודע להם בוודאות כיצד או מתי הגיע סופה של הבת האהובה.

סיכום

המכתבים והגלויות ששלחה חנה קרמינסקי אל הוריה ואל אחותה מברלין לשווייץ בשנים 1939–1942 הם אוצר בלום שעד כה לא נעשה בו שימוש ראוי במחקר ההיסטורי. אומנם מכתבים אחדים ידועים זה שנים במחקר על הדמות ועל התקופה, אולם מעולם לא ניגשו ההיסטוריונים לקורפוס השלם, הכולל כ-300 פריטים. הניתוח שהוצע כאן בעקבות קריאה במסה של המכתבים לא רק מעשיר את הידע שלנו בידיעות חדשות אלא גם מעלה תובנות על הדרכים שבהן אפשר להשתמש בהתכתבויות בחקר השואה.

ראשית כול, קריאה ישירה באיגרותיה של קרמינסקי מאפשרת להפיק מידע שאינו מוכר ממקורות אחרים. המכתבים שופכים אור על היבטים מחייה ומפעלה שלא הותירו עקבות בתיעוד מסוג אחר. לדוגמה, מסמכים רשמיים שהתגלו בארכיונים גרמניים חושפים פרטים על עבודתה הרשמית בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה,⁷³ ואילו התכתובת האישית מאירה היבטים אחרים בעשייתה. ממנה למדים על משימות נוספות שקיבלה עליה, כגון הליווי והתמיכה שהעניקה לקשישים, למכרים ולידידים, כולל

⁷² מזלמה קרמינסקי אל דורה סגל, יוני 1942, Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

⁷³ ראו לדוגמה את התיעוד על פועלה של קרמינסקי שעולה לאורך ספרה של אלקין (לעיל, הערה 7).

סיוע יקר ערך בתקשורת עם העולם מחוץ לגרמניה. המכתבים גם מעשירים את הידע שלנו על פן ייחודי בהווי היהודי הכללי בברלין בזמן המלחמה: חיי החברה, התרבות והדת שהצליחו להתקיים במידה מסוימת למרות התנאים הקשים. כמו כן המכתבים משמשים מקור מידע, לעיתים יחיד, על מצבם ועל גורלם של אישים רבים שאין עליהם ידיעות ממקורות אחרים.

אך נוסף על מידע ישיר מעין זה שאפשר להפיק מן ההתכתבות, נמצאה תועלת בבחינה מסוג אחר במכתבים הללו, שכרוכה בהסתכלות מעבר לרובד הגלוי ובקריאה בין השורות. המכתבים ששלחו יהודים בתקופת השואה לא נכתבו על פי רוב כדי לשמש מקור היסטורי בעתיד, על כל פנים לא בעיקר למטרה זו, אלא למטרה קונקרטיה בהווה. עיון מדוקדק בדברים שבחרה קרמינסקי למסור לבני משפחתה בשווייץ, אלה שבחרה להעלים ממכתביה, ובדרכי ההתבטאות, מאפשר לזקק את המסר העיקרי שביקשה להעביר לקרוביה. ראינו – ודאי במכתביה להורים – כי מטרתה לא הייתה לפרוק תחושות, לשתף בקושי וליידע על המצב הקשה, וכי היעד שביקשה להגיע אליו – בראש וראשונה להקל על מועקתם של ההורים ולהמשיך להרגיש שותפות עם קרוביה מחוץ לגרמניה – הוא שקבע במידה רבה מה נאמר במכתבים ומה לא, ולא רק צנזורה חיצונית.

מלאכת הלימוד מתוך קורפוס עשיר זה לא תמה כלל; היד עוד נטויה. מחקרים עתידיים ודאי יצליחו לשפוך אור נוסף על פועלה של קרמינסקי ועל תקופתה.